

УДК 343

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР УЧЕННЯ ПРО ЖЕРТВУ ЗЛОЧИНУ

Давиденко В.Л., к. ю. н.,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена розгляду міждисциплінарного характеру вчення про жертву злочину. Зазначена домінуюча роль віктимологічного дослідження в межах кримінології. Визначені особливості вивчення жертви злочину іншими кримінально-правовими науками з урахуванням їхнього предмета, цілей, методики й методології. Аналізується взаємозв'язок кримінологічної віктимології з іншими кримінально-правовими науками, що вивчають жертву злочину (потерпілого). Розглядається співвідношення термінів «жертва злочину» та «потерпілий від злочину».

Ключові слова: віктимологія, кримінологія, жертва злочину, потерпілий, злочин, кримінально-правові науки.

Статья посвящена рассмотрению междисциплинарного характера учения о жертве преступления. Определена доминирующая роль виктимологического исследования в рамках криминологии. Определены особенности учения жертвы преступления другими уголовно-правовыми науками с учетом их предмета, целей, методики и методологии. Анализируется взаимосвязь криминологической виктимологии с другими уголовно-правовыми науками, изучающими жертву преступления (потерпевшего). Рассматривается соотношение терминов «жертва преступления» и «потерпевший от преступления».

Ключевые слова: виктимология, криминология, жертва преступления, потерпевший, преступление, уголовно-правовые науки.

Davydenko V.L. THE INTERDISCIPLINARY NATURE OF THE DOCTRINE OF THE VICTIM OF A CRIME

Article is devoted to the interdisciplinary nature of the doctrine of the victim of a crime. Determined by the dominant role of victimization research within criminology. The features of the teachings of the victim other Criminal Sciences in view of their subject, objectives, techniques and methodologies. The relation with other criminological victimology Criminal Sciences, studying crime victim (victim). The correlation of the terms "victim of crime" and "crime victim".

Key words: victimology, criminology, crime victim, victim, crime, criminal sciences.

Постановка проблеми. Проблема жертви злочину багатоаспектна й вивчається багатьма науками, передусім кримінально-правового характеру: кримінологією, кримінальним правом, кримінально-процесуальним правом, криміналістикою, судовою психологією, судовою медициною, судовою психіатрією тощо. Дослідження цих наук дають змогу розкрити сутність проблеми, розробити ефективні засоби захисту жертв злочинів.

Зазначені науки вивчають жертв злочину з урахуванням особливості свого предмета, завдань, цілей, методики й методології. Однак віктимологія (наука про жертву злочину) сформувалася і продовжує розвиватися в межах кримінології, є її галуззю, що вивчає жертву злочину, роль жертви в механізмі злочинної поведінки, причини та умови злочину, заходи віктимологічної профілактики й соціальну практику захисту цих осіб. Відомий радянський кримінолог Л.Ф. Франк зазначив, що «віктимологія під час вивчення злочину переміщує центр тяжіння дослідження на потерпілого» [2, с. 132]. На сьогодні віктимологія набула комплексного характеру. Предметом вивчення кримінологічної віктимології є віктимологічна характеристика жертв (потерпілих) від злочинних посягань як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їхніми класифікаційними диференційованими ознаками та властивостями віктимності певних груп ри-

зку; соціальні й особистісні (об'єктивні та суб'єктивні) причини й умови, які сприяють становленню потерпілих; їхня роль у генезисі та механізмі злочину; особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця й жертви під час учинення злочину (віктимологічна ситуація); комплекс запобіжних (профілактичних) заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному), рівнях; шляхи, засоби й способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання [1, с. 5].

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженням її предмета займалися Ю. Антонян, Л. Давиденко, О. Джужа, А. Закалюк, А. Зелінський, В. Коновалов, В. Мінська, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман, О. Туляков, В. Устинов, Л. Франк та багато інших.

Але як уже було зазначено, проблема потерпілого цікавить не тільки науковців-кримінологів, а також учених, котрі досліджують це питання, виходячи із цілей і завдань інших галузей права. У науці кримінального права дослідженнями в цьому напрямі займалися П. Дагель, А. Красіков, Н. Кузнецова, Л. Кругликов, А. Сумачев, Ю. Афіногенов, М. Бажанов, Ю. Баулін, О. Бойко, Г. Борзенков, В. Борисов, С. Бородін, В. Глістін, М. Коржанський, О. Коробєєв, О. Лакєєв, Р. Міхєєв, Г. Новосьолов, В. Номоконов, П. Орлов, Ф. Побегайло, Ю. Пудовчкін, І. Ребане, А. Репецька, О. Топіль-

ська, В. Тацій, Є. Фесенко, С. Філановський, Г. Чечель, М. Шаргородський, Н. Ярмиш та інші вчені. У межах кримінально-процесуального права це питання розглядалось С. Альпертом, В. Бож'євим, І. Гальперінім, М. Гошовським, Л. Коноровим, О. Кучинською, Л. Шаповаловою, І. Потеружим, О. Ратіновим М. Строговичем та іншими. Серед учених-криміналістів можна виділити В. Бурданова, В. Бикова, Л. Віницького, Г. Муд'югіна, Д. Турчину, Є. Центрова, В. Шепітько, В. Шиканова, Н. Шинкевича й інших.

Мета статті – розглянути міждисциплінарний характер учення про жертву злочину; визначити особливості вивчення жертви злочину іншими кримінально-правовими науками з урахуванням їхнього предмета, цілей, методи й методології; проаналізувати взаємозв'язок криминологічної віктимології з іншими кримінально-правовими науками, що вивчають жертву злочину (потерпілого); розглянути співвідношення термінів «жертва злочину» та «потерпілий від злочину».

Виклад основного матеріалу. Жертва злочину в віктимології й потерпілий у кримінальному праві, кримінальному процесі – це не одне і те саме. Згідно зі ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), потерпілою особою може бути як фізична особа за умови завдання їй моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа за умови завдання їй майнової шкоди. Права й обов'язки потерпілого виникають в особи тільки після подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілої. Але якщо наявні очевидні та достатні підстави вважати, що особі не завдано шкоди, зазначеної вище, особі може бути відмовлено у визнанні її потерпілою.

КПК України передбачена можливість визнання потерпілими близьких родичів і членів сім'ї постраждалої особи, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть цієї особи або особа перебуває у стані, який унеможлиблює подання нею відповідної заяви. До кола цих осіб КПК України зараховує досить широке коло осіб: чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Якщо особа не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілої, то визнати особу потерпілою можна лише за її письмової згоди. За відсутності такої згоди особа в разі необхідності може бути залучена до кримінального провадження як свідок [3]. Аналізуючи наведене, можна дійти висновку, що постраждала особа від злочину може й не набути статусу потерпілої,

якщо вона цього не забажає. Так закон вимагає волевиявлення особи для набуття статусу потерпілої.

Законодавство про кримінальну відповідальність не розкриває поняття потерпілого від злочину. Відсутність законодавчого визначення поняття потерпілого в кримінальному праві потребувало наукового дослідження. Роботи Л. Таубера, М. Карпушина, В. Курляндського, Є. Фролова, М. Сенаторова, Б. Сидорова, В. Мінської, Г. Чечетова, І. Фаргієва та інших були присвячені визначенню поняття потерпілого від злочинного діяння. Аналіз положень чинного кримінального законодавства дав змогу виділити види соціальних суб'єктів, які можуть бути потерпілими від злочинів: фізичні особи, юридичні особи, держава, інші соціальні утворення, суспільство загалом [4, с. 204]. Отже, на думку М. Сенаторова, потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство загалом), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої шкоди [5, с. 60].

Криминалістичні знання про жертв злочинів (потерпілих) охоплюють систему відомостей про їхні криминалістично значущі ознаки, типову поведінку, зв'язки і взаємодію з особами, які вчинили злочин, та з іншими учасниками кримінального провадження; вони сприяють розвитку й удосконаленню технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо розкриття й розслідування кримінальних правопорушень, їхнього судового розгляду.

Між предметами криминалістики та віктимології існує тісний зв'язок, зокрема закономірності перетворення особи в жертву реалізуються через закономірності механізму злочину й зумовлюють закономірності виникнення кримінально-релевантної інформації. Тому криминалістичне дослідження жертв злочинів неодмінно має враховувати досягнення віктимології відповідно до тих завдань, що стоять перед криминалістикою. Суттєвими для криминалістики є врахування таких положень віктимології: обґрунтування специфічності жертви як самостійного об'єкта дослідження; комплексне вивчення особи та поведінки жертви до, під час і після злочинного посягання; необхідність дослідження міжособистісних зв'язків і відносин потерпілого з особою або особами, які вчинили злочин; обов'язкове врахування ролі та впливу потерпілого на розвиток злочинної події [6, с. 16]. Ці положення віктимології були переосмислені й пристосовані вченими-криминалістами для потреб оперативно-розшукових працівників, слідчих, експертів, суддів у їхній діяльності щодо розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Так, у криминалістиці широко використовується концепція віктимності жертв злочинів з метою з'ясування механізму злочинної події й виокремлення типових ознак таких жертв для побудови криминалістичної характеристики окремих видів злочинів. Важливим також є проведення «віктимологічного

аналізу» кожного злочину. Сутністю такого аналізу є діяльність слідчого, прокурора, суду щодо збирання, дослідження та оцінювання відомостей про потерпілого, його поведінку до, у момент і після злочинного посягання, коло його спілкування, відносин зі злочинцем з метою використання отриманих результатів для визначення найбільш ефективних тактичних прийомів проведення слідчих і судових дій, виконання завдань розслідування злочинів [7, с. 99].

У кримінальному процесі віктимологічні знання використовуються для встановлення даних, важливих для забезпечення дотримання передбаченого в процесуальному законі порядку розслідування, прийняття законних обґрунтованих рішень на досудових стадіях процесу та під час судового розгляду, а також захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу; у криміналістиці – для побудови слідчих версій, визначення тактики слідчих дій; у кримінально-виконавчому праві – для вирішення питання зміни правового становища засудженого та його дострокового звільнення; у судовій психології – для встановлення мотивів злочинної поведінки, виявлення соціально-психологічних особливостей взаємодії злочинця й жертви; у судовій психіатрії – для виявлення патологічних особливостей потерпілих і злочинців, які виявилися в процесі їхньої взаємодії; у міжнародному праві – для розробки міжнародних стандартів захисту жертв злочинів на національних рівнях, а також під час розгляду справ у міжнародних кримінальних судах.

Використовуючи поняття «жертва злочину» та «потерпілий від злочину», варто визначити їхнє співвідношення. Одні вчені визначають їх як тотожні, а терміни «жертва злочину» й «потерпілий від злочину» використовують як синоніми; інші ж уважають, що «жертва злочину» ширше поняття, ніж «потерпілий від злочину». Л. Франк пропонував як основний використовувати «законодавчий» термін – «потерпілий», а «... інші синоніми «потерпілого» та особливо – «жертва» – можуть бути використані не тільки без шкоди, для точності, викладу тих чи інших положень, «а й із більшою користю для більш точного словесного забарвлення багатогранної, суперечливої постаті потерпілого в тому чи іншому контексті» [8, с. 9].

На думку Д. Рівмана, потерпілий у віктимологічному сенсі – це «безпосередня жертва злочину: разом із тим видається логічним під час позначення жертв-носіїв кримінально-обумовленої й тим більше реалізованої віктимності оперувати переважно терміном «потерпілий» [9, с. 34].

В. Полубінський визначає поняття «жертва злочину» ширше, ніж «потерпілий від злочину», і має на увазі під нею «кожну людину, яка зазнала моральну, фізичну або майнову шкоду від протиправного діяння; незалежно від того, визнаний він у встановленому законом

порядку потерпілим від цього злочину чи ні» [10, с. 50].

З урахуванням різних точок зору постає питання: яке визначення потрібно використувати у віктимологічному аспекті.

Аналізуючи галузь застосування термінів «жертва» й «потерпілий», можна визначити, що термін «потерпілий від злочину» належить до понятійного простору кримінально-правового характеру, а термін «жертва злочину» – до загальновіктимологічного поняття. Ці поняття мають різний зміст і обсяг використання.

Підкреслюючи різницю між зазначеними термінами, необхідно звернути увагу на те, що в кримінологічному напрямі віктимології доцільно оперувати як одним, так і іншими поняттями. Адже в багатьох випадках раціонально проводити кримінологічне дослідження не всіх жертв злочинів, а лише так званих «основних», «первинних», «безпосередніх» жертв, тобто потерпілих від злочинів [5, с. 69].

Висновки. Отже, визначаючи міждисциплінарний характер учення про жертву злочину, можна зазначити домінуючу роль віктимологічного дослідження в межах кримінологічної науки. Набутий науково-практичний матеріал широко використовується іншими правовими та соціальними науками. У свою чергу, кримінологічна віктимологія отримує необхідну інформацію від кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, судової психології, судової статистики тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінологічна віктимологія : [навчальний посібник] / [С.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. проф. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
2. Франк Л.В. Об изучении личности и поведения потерпевшего (нужна ли советская виктимология?) / Л.В. Франк // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии. – Душанбе, 1966. – С. 131–152.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Сенаторов М.В. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві / М.В. Сенаторов // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 202–206.
5. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / М.В. Сенаторов ; за ред. д. ю. н., проф., академіка АПН України В.І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
6. Центров Е.Е. Основы криминалистического учения о потерпевшем : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е.Е. Центров ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1993. – С. 20.
7. Курс криминалистики : в 3 т. / под ред. О.Н. Коршуновой, А.А. Степанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – Т. I : Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика. – 2004.
8. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л.В. Франк. – Душанбе, 1977. – 238 с.
9. Ривман Д.В. Кримінальна віктимологія / Д.В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
10. Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления / В.И. Полубинский. – Горький, 1979. – 84 с.